

ЮРІЙ ШЕВЧУК: МОВНА ШИЗОФРЕНІЯ – НОВА, ПОТУЖНА ФОРМА РОСІЙЩЕННЯ

Викладач української мови у Колумбійському та Єльському університетах Юрій Шевчук у книгарні “Є” (м. Львів) прочитав лекцію про “Політику мовної шизофренії в Україні. Джерела, форми, наслідки”. Це та тема, про яку багато хто думає, але не кожен наважується висловитися. Юрій Шевчук у своїй лекції розгорнув перед слухачами певне історичне тло, без якого годі зрозуміти те, що відбувається, які форми має і, головне, які наслідки має для українців мовна шизофренія. А також він проаналізував і окреслив коротко форми, яких набирає змішування української з російською і який це має вплив насамперед на мову, а через неї на інші галузі суспільного життя.

Кожна сучасна нація найперше осмислює себе у термінах, у координатах ідентичності. Ідентичність однією з координат передбачає мовну, і Юрій Шевчук розповідав про мову, ділився як науковець, певним способом думання про проблему мови, – як можна аналізувати те, що, на його думку, одразу впадає у вічі кожному, хто приїжджає в Україну, хто має певну мовну компетенцію ідентифікувати ту мову, яку людина чує навколо себе.

Пропонуємо вашій увазі лекцію Юрія Шевчука з незначними скороченнями.

Немає досліджень послідовної політики змішування двох мов, яка має місце на рівні держави

Говорячи про мовну шизофренію, одразу хочу сказати, що у самому цьому виразі присутня більше метафора, ніж наукова прецизійність, яку би належало мати науковому терміну. Як відомо, шизофренія означає роздвоєння психіки. У цьому випадку йдеться не про роздвоєння розуму, а про роздвоєння мови. Хоча можна говорити про те, коли роздвоюється мова, то роздвоюється і психіка людини. У науці існує кілька термінів, які означають феномен, коли в одному і тому самому місці вживаються принаймні дві мови. Одні користуються терміном білінгвізм (двомовність), соціологія також знає термін шизоглосія.

Є “гори” літератури про це, але майже немає докладних досліджень послідовної політики змішування двох мов, яка має місце на рівні держави, тому що цю політику проводить ціла низка інституцій, – радіо, телебачення, парламент, інші державні установи.

Знищити колонізованих, втручаючись в саму систему їхньої мови, – це винахід совєцької системи

Користуючись відомим підходом в історії української мови, який свого часу озвучив у своїх працях Юрій Шевельов, історія української мови, історія колоніалізму знає два типи асиміляційних тисків на мову колонізованого (в нашому випадку – на українську) з боку мови-колонізатора (в нашому випадку – російської). Шевельов пише про це у

своїй відомій книжці “Українська мова у першій половині 20-го століття”, яка спочатку вийшла англійською мовою в Гарварді, а потім була перекладена тут українською.

Перший такий тип є класичним, притаманним усім колоніальним імперіям, – це зовнішній тиск на мову. Знайомий усім нам виявом зовнішнього тиску на мову є Валуєвський циркуляр, Емський указ, тобто пряма заборона на те, щоб українська мова жила у переліку царин людської комунікації. Зовнішній тиск забороняє вживання української мови насамперед в системі освіти, книгодрукуванні з певними винятками, у театрі, сфері політики, економіки, торгівлі.

Якщо говорити про прямий тиск на мову, то потрібно пам’ятати, що значно пізніше в 70-х роках у соціолінгвістиці завдяки працям французького соціолога і філософа П’єра Бурдьє виникло поняття символічна влада або м’яка влада, тобто непрямі заборони, насаджена соціально домінантною групою форма поведінки підкореному класові чи групі, яка підтримується і посилюється найперше через систему освіти. Засоби внутрішнього тиску, про які пише Шевельов, – це практично винахід російських імперіалістів. Як пише Шевельов, класичні імперії – британська, французька, португальська, іспанська тощо, – не додумалися до того, щоби намагатися знищити мову і культуру колонізованих тим, щоби втручатися в саму систему їхньої мови і впроваджувати в неї такі зміни, які б в результаті підривали саму її життєздатність, здатність до самовідтворення самодостатнього живого організму. Це винахід совєцької системи.

І такі втручання почалися масивним способом наприкінці 20-х років, коли почалися переслідування української інтелігенції, погром усієї української школи мовознавства, чистки і терор проти провідних українських лінгвістів. Масивне втручання в систему української мови охоплювало всі, без винятку, рівні її організації, починаючи з фонології і графічної системи, коли певні літери оголошувалися націоналістичними.

Юрій Шевельов пише: якщо голосну позбавити того, щоб вона зустрічалася в початковій, середній і фінальній позиції, вона починає розхитуватися у психосвідомості носіїв мови і вони починають переставати її відчувати так чітко, коли би вона з’являлася у їхній мовній практиці у всіх трьох позиціях.

Я спостерігаю момент втрати української питомої голосної “и”, – тієї, яка робить для українців англійську вимову в десять разів легшою, ніж для росіян. Заміна українського “и” на “і”, – у Львові чомусь кажуть кафе “Американо”, так ніби є Америка, а не Америка, – це елемент заміни, витіснення “и” на “і”. Я чую, наприклад, у вимові дикторів київських телеканалів таку перебільшену українську вимову, на їхній погляд, коли вони замість “и” кажуть таке дуже глибоке “и”. Російське “и” дуже напружене, цієї напруженості бракує українському “и”. Як людина з тренуваним фонетичним слухом, я це одразу ідентифікую. Ви можете подивитися передачу “Ранок по-київськи” і там ведуча постійно так говорить українською мовою, замінюючи послідовно “и” на “и-”. Це такий приклад фонетичних маніпуляцій, які русифікатори робили лише на фонетичному рівні. А йдеться також про вилучення десятків і сотень слів з українського словника, оголошених націоналістичними, і заміну цих слів російськими словами. Наприклад, я з великим подивом дізнався, що слово філіжанка ніякий не галицизм. Це слово вживав Валер’ян Підмогильний, який був родом з Єлисаветграда (Кіровограда). Є

така книжка “Українська мова у 20 сторіччі: історія лінгвоциту”. Там подаються цікаві ілюстрації маніпуляції з мовою на всіх рівнях, включно з цілими списками заборонених моделей словотвору. Не можна було казати цегельня, бо це економно і занадто привабливо у порівнянні з російською мовою, – кирпичный завод. Не можна було казати броварня, дротярня, електровня, – ціла модель словотвору, яка має інший агентивний суфікс на –ар. Ми зараз потихенько до нього повертаємося, – новинар, фільмар. Це теж дуже продуктивна модель, яку ми майже забули. І зараз зусиллями одиниць людей, які не втратили почуття і любов до питомих речей в мові, намагаються це повернути. Ця маніпуляція – втручання у внутрішню систему мови, торкалася всієї мови.

Які ж цілі ставила перед собою ця масивна маніпуляція мовою?

– Підірвати мову зсередини, скомпрометувати, зруйнувати її механізми самовідтворення;

– Уподібнити українську мову до мови колонізатора як збідненої, поверхневої нецікавої копії останньої;

– Узалежнити її від мови колонізатора у термінології, словотворі і навіть у тому, як мова означає світ (тобто мовна картина світу). Скажімо, коли вам треба полікуватися, ви йдете в лікарню, а росіяни – в больніцу. Тобто, ми лікуємося, а вони болять. Це є банальний приклад того, які дві різних мови дивляться на одне і те саме явище. І в цьому полягає невід’ємна внутрішня привабливість кожної мови, її здатність зачарувати кожного, хто починає її вивчати. Те, що мова вербалізує, ословлює світ по-своєму, відображаючи таким чином світопогляд її носіїв;

– Унеможливити її самостійне функціонування і повнокровне самовідтворення від покоління до покоління мовців у свідомості самих мовців, – коли мовці починають формувати думку про власну мову, що їй щось бракує, що вона не є самодостатньою, що вона не може стояти сама без того, щоб опиратися, паруватися, обійматися з мовою колонізатора. Ця тема так само звучить у мовній шизофренії, коли нам пропонують, що це нормально – українська і російська. І ніколи не можна української без російської;

– Через примітивізацію мови примітивізувати всю культуру українців, деінтелектуалізувати, а самих колонізованих подавати як екзотичних, цікавих, безневинних, відданих імперії дикунів, не здатних на самостійне існування, – стихійних, хаотичних, таких, що потребують цивілізаційної присутності колонізатора.

Інститут української мови протягом 25 років є в стані паралічу

Здавалося б, що методи прямої заборони української мови – Валуєвські циркуляри, Емські укази тепер не є можливими. Але реальність українська є такою, що їх замінили заборони неоголошені, які діють на рівні м’якої символічної влади, коли створюються ситуації, впроваджуються правила, ніким не підважені, за якими україномовному стає некомфортно працювати, скажімо у бізнесовій компанії. Коли українець іде на співбесіду, претендуючи на вакансію, і знає, що він програє співбесіду, якщо буде говорити українською. З’являється елемент самокорекції, який можливо у Галичині не є такий виражений, але дуже виражений на Східній, Південній Україні. Мені свого часу по-

дарували два томи судових позовів з боку українців з приводу їхньої дискримінації на місці праці за мовною ознакою. Позовів, які у величезній більшості, ніколи не були задоволені.

Те, що було введено у 1933 році як нова орфографія української мови, – нова літературна норма, – 90 % цих русифікаторських правил залишаються неторканими і зараз. Цьому сприяє фактичний параліч Інституту української мови, який би мав виконувати функцію кодифікуючого, наглядового і нормоохороняючого органу, – інституції, яка диктує літературну норму, її регулює і каже, що є українською літературною мовою, а що є поза стандартом. Інститут української мови протягом 25 років є в стані паралічу, бо він не має жодного впливу на кодифікаційні практики в українському просторі.

Мовна шизофренія передбачає певну густину наповнення ефіру і всюдисущість

Отже, мовна шизофренія – постійне поєднання української і російської мов. Я пропоную розрізнити дві основні форми мовної шизофренії: 1. Окремі мовці спілкуються кожен окремою мовою, але розуміють один одного. 2. Коли окремі мовці користуються одночасно, без розбору і правил, двома мовами. Соціолінгвісти це називають макаронізацією.

Поєднання двох мов відбувається в одному місці і в один час протягом короткого часу, – це може бути формат телевізійної програми, випуску новин, аналітичної передачі, популярних передач на кшталт “Україна має талант”, “Голос країни”, “Свобода слова” “Вечірній Київ” тощо. Так само це поєднання може бути в радіопередачах, у мережевих публікаціях. Дедалі більше я бачу елементи цього поєднання у друкованих виданнях.

Якщо дивитися на структуру лінгвошизофренічного посилення, – те, що в Україні модно називати месидж, – в ній присутні такі елементи:

1. Гегемонною мовою є російська, декоративно-символічною – українська. Подивіться на “Вечірній квартал”, “Розсміши коміка”, Шустера. Євгенія Кісельова і т.д. Для ведучого такої програми знання російської на екрані і поза ним є обов’язковим, а української – факультативним або декоративним, що вживається про людське око.

2. Російський мовець – монолог, тобто володіє однією російською, він думає і бачить світ через російську мову як рідну. Слухач, глядач одразу відчуває фальш, якщо людина говорить не рідною мовою. Російськомовець завжди говорить російською в таких передачах як рідною і звучить природно.

3. Україномовець у таких передачах, як правило, білінгв, тобто говорить і українською, і російською. Йому часто відводиться роль говорити українською. Він часто думає і бачить світ російською мовою і в цьому відчувається елемент фальші. Користується українською, що перекладена з російської мови, тобто ми відчуваємо російський синтаксис, ідіоматику, притягнену за волосся, і перекладену українською мовою. Як результат, споживач такого продукту отримує враження неповноцінності не мовця, а всієї мови, тобто української.

4. Російська звучить привабливою, повнокровною, часто з престижним московським акцентом. Зараз є практика на українському телебаченні запрошувати з Москви

ведучих, дикторів, надавати їм високооплачувану престижну працю, давати їм навіть українське громадянство, щоб було комфортно.

5. Натомість українська штучна, збіднена, подібна на бліду копію російської. Її неприємно і нецікаво слухати, вона не викликає бажання наслідувати її як зразок. Заїснувала в Україні, за моїми спостереженнями, мова з таким гламурним акцентом, який культивують в колах столичної київської журналістики. Я спочатку подумав, що люди це говорять для комічного ефекту. Але це говорить з певним апломбом і з такою свідомістю, що це така мода, – дзівчина, цільки, дзіти, сказаф, зробиф, і навіть акати, говорячи українською мовою.

6. Російська мова, зазвичай лунає довше у такому продукті. Часто програма має українською лише назву, – наприклад, “Вечірній квартал”.

7. Українська завжди маргіналізована, вживається декоративно, про людське око.

8. Мовна шизофренія передбачає певну густину наповнення ефіру і всюдисущність.

Ми з вами в Україні не можемо сховатися від мовної шизофренії – скрізь і всюди, ви не можете відгородити від неї своїх дітей. Ваша дитина може ходити до найкращої українськомовної школи і в якийсь момент ви починаєте чути, що вона говорить “тоже”, а не теж, “да”, а не так і т. д. Це та всюдисущність мовної шизофренії і дуже густе наповнення нашого публічного простору оцим спарюванням української з російською, коли раптом зникає самий зразок літературної української мови, на який можна би було взоруватися, щоби вчити мову (для тих, хто хоче її вивчити). Всюдисущність і насичення мовною шизофренією запобігає навіть можливості використовувати мову, яку ви чуєте навколо себе, як допомогу у вивченні української мови. Студенти-американці, їдучи до Польщі з наміром вивчити польську мову, принаймні чують її скрізь. У нас це неможливо. Мої студенти протягом 20 років, що я викладаю українську в Гарвардському університеті на літній школі, а тепер в Колумбійському, незмінно повертаються з України, м’яко кажучи, спантеличені. А деякі відверто обурені і обмануті. Вони не сподівалися опинитися в дійсно мовно шизофренічному оточенні, яке руйнує навіть те, чого вони навчилися в Нью-Йорку від свого викладача.

Спостерігається параліч здатності української мови до творення термінології

Першим наслідком політики мовної шизофренії є параліч механізмів мовної творчості, коли мова втрачає здатність сама творити з власних мовних ресурсів нові слова, які потрібно для повсякденного нормального функціонування. Наприклад, нам треба сказати, що та чи та послуга існує в міжнародній мережі. Замість того, щоб сказати: це є мережева послуга, ми чомусь кажемо – вона існує он-лайн. Досить легка семантична операція творення нового значення і слова мережа, мережевий і вживання його в дуже легко читабельному контексті для нас виявляється не наявною. Для нас наявне готове запозичення з англійської мови, якого багато хто навіть не розуміє. Таких прикладів дуже багато. По суті, параліч здатності української мови до творення термінології настільки глобальний і масивний, що у певному сенсі слова українці перестали перекладати з англійської і стали просто вживати неперекладені англійські запозичення.

Слово *drone*, в сенсі безпілотний літальний апарат, у нас перекладають як дрони, хоча з англійської мови це слово означає – трутень. Чому українці не можуть називати цей апарат – трутень? Це ж семантичний розвиток слова, який використовується у всіх мовах для поповнення термінології. Механізм розв'язання потреби означення нових речей не притаманний для нас. Ми сягаємо по слово дрони. Хто знає, що таке дедлайн? В українській мові є відповідне слово термін. Але дедлайн це по-модному. Це той самий параліч. Цей параліч виявляється у розмовній мові, сленгу, жаргоні, які в українській мові відсутні в тій мірі, в якій сленг, жаргон присутній в російській, англійській, польській і в кожній іншій нерусифікованій мові.

Руйнацію системи мови на всіх рівнях внаслідок мовної шизофренії дуже добре описала професор Львівського університету імені Івана Франка Олександра Сербенська у книзі “Антисуржик”. Мовна шизофренія є бар'єром, що не дає мовній творчості масового українця жити літературний стандарт новачіями. Наприклад, ми читаємо твори Юрка Винничука, Юрка Андруховича чи ще якогось автора, який має фантастичне відчуття живої української мови. Але тут настає “стоп”. Мовна шизофренія, оцей шум, який ми чуємо навколо себе, перекриває передавання мовної творчості на рівні індивідів нагору, там, де весь народ це чує. Література зараз не має такого масового поширення як телебачення, кінематограф. Всі ці новації не потрапляють на телебачення. Пан Зеленський чи Шустер не повторить чудовий сленг від Винничука чи Андруховича. Такий сленг не з'явиться в українському фільмі.

Престиж мови колонізатора

Мовна шизофренія нав'язує українськомовним російську мовну картину світу, психологічну потребу дивитися на світ крізь призму і образність російської мови. Мільйони українців відчувають глибоку трагедію власного існування через те, що окремих слів, які є в російській мові, не існує в українській мові. Наприклад, письменники один перед одним намагаються конечно видумати точний відповідник російського затребованний. Нікому не спадає на думку, якщо в українській мові немає слова затребованний, то й не треба. Ми так не кажемо. Немає цього слова в англійській мові в докладному перекладі з російської. Відомий український співак, який є моїм френдом у Фейсбуці, не без певного розгублення звертається до 3 тисяч своїх френдів із запитанням: “Люди, як сказати українською мовою “воздушный поцелуй”?”. Він не здає собі справи, якщо нема, то й не треба. В англійців нема вислову “воздушный поцелуй”, вони кажуть *to blow a kiss*, буквально – дмухнути поцілунок, але не кажуть *a blown kiss* – дмухнутий поцілунок. Різниця лише в тому, що в українця від відсутності відповідника “воздушного поцелуя” починає хитатися і розвалюватися світ, починається паніка. А англійці знизують плечима в абсолютній байдужості, і для них немає значення, що вони точно не відповідають російському погляду на світ. Тому що для них мірилом цінностей є власна мова, а не російська.

Візьмімо модне тепер слово контент. Українською це є зміст. Але у нас кажуть контент тому, що в Росії це було сказано і перенесено сюди не без певного гламурного присмаку. Так само слово аккаунт, від якого можна задуситися при вимові. Це ж означає відкрити рахунок.

Трапляються такі дивні речі, які втрачають лінгвістичну логіку, роблять мову не придатною до використання, але все це виявляється слабшим, ніж одна річ – престиж мови колонізатора, який настільки сильний, що він виправдовує здавалося б такі комічні речі, які робляться там і запозичуються через культурні, мовні канали шустерів, кісельових, всіх цих людей, які говорять на нашому телебаченні російською як рідною, а українською як ніякою.

Зараз новою нормою є відсутність літературної норми

Ще один наслідок мовної шизофренії – підриг самого інституту мовної норми. Навіть в совєцький час існував чітко окреслений, нехай зросійщений, літературний стандарт української мови. Тепер цього стандарту де-факто не існує, – у пресі, ТБ, в мережі, для величезної більшості журналістів. Зараз новою нормою є відсутність літературної норми. Напишіть все, що завгодно, – газетна сторінка це витримає. Театр перестав бути зразком вимови, про ТБ я взагалі не говорю. Тобто всі інституції, які в інших країнах відіграють роль публічних платформ, де практикується літературна норма, в Україні відсутні з огляду на мовну шизофренію.

Деградація мовної культури підригає загальну культуру як таку, а з нею систему освіти, усуваючи професіоналізм, як передумову для професійної кар'єри. Ми можемо скільки завгодно апелювати до молодого покоління про те, яка мова наша солов'їна і калинова, але якщо наш студент бачить, що люди, які займають найвищі міністерські посади в державі, роблять собі карколомні кар'єри у владі, на ТБ, радіо, пресі, науці, не володіючи українською мовою, то вони сприймають свого професора, який до них звертається, базуючись нібито на цінностях української мови, як на брехуна, фальсифікатора. Мовна шизофренія підригає всю систему освіти. У нас зникає те, що існує в кожній іншій системі освіти, – коли багатогранна, вишукана мова відкриває вам двері скрізь. Я наприклад, зі свого досвіду знаю, скільки разів мені допомагало добре знання англійської мови. Гарна вимова справляє враження у всіх країнах, крім України.

Мовна шизофренія означає загальну деінтелектуалізацію культури колонізованого, її примітивізацію, зведення всієї різноманітності функцій мови до передачі простих і примітивних смислів. Принцип – “і так понятно”.

Мовна шизофренія унеможливує для української спільноти користуватися мовою як засобом солідарності так, як своїми мовами користуються інші мовні спільноти. Перший раз я потрапив до Польщі у 1988 році, я говорив доброю польською мовою з добрим акцентом, в таксі розговорився з водієм і сказав йому, що я з України. Він відповів, що це неможливо, щоб я так добре говорив польською. В результаті він з мене не взяв гроші. Пізніше я так само, звертаючись польською мовою, кілька разів отримував квитки до театру, де було оголошення, що все продано. Ця мовна солідарність, коли ви чуєте чужинця, який добре розмовляє вашою рідною мовою, підкупує людину з потрухами, – в Італії, Франції, Пуерто-Рико, Польщі тощо. Вас люблять за це, тільки не в нашій країні. Мої студенти приїжджають сюди, з радістю звертаються у Києві до когось, а у відповідь чують російську.

Мовна шизофренія позбавляє українську мову захисної ролі у ситуаціях екзистенційних, коли є загроза вашому життю, і за мовою ви можете відрізнити свого від ворога.

Мовна шизофренія – це постійне паразитування мови-колонізатора на мові і культурі колонізованого.

Українська мова потрібна для усіх цих русифікаторських програм, яких тут повно, для того, щоб маскуватися за нею. Якби забрати українське, а залишити російське, то всім би було зрозуміло, що нас зросійщують, а як трошки посипати українське, то ми маємо те, що дуже подібне до гібридної війни у культурі, коли незрозуміло, хто ворог, а хто друг, хто підриває українську ідентичність, і хто її підтримує.

Мовна шизофренія унеможливило для українськомовного культурного продукту конкуренцію з російськомовним культурним продуктом. Не плекається споживач, який орієнтований на національний продукт. Українські споживачі без розбору звично споживають російську попсу, нібито український продукт.

Я не знайшов аналогів мовної шизофренії ні в США, ні в Канаді, ні в Каталонії. Для них змішування мов – це табу, ознака безкультур'я. А в Україні це подається як норма.

Отже, мовна шизофренія, за своєю логікою, – це нова, надзвичайно потужна, ефективна форма зросійщення. Вона переслідує всі цілі, які ставила перед собою класична форма російщення. На відміну від класичних форм асиміляційного тиску, мовна шизофренія як гібридний тип стратегії російщення не викликає прямого масового опору. Українське суспільство у величезній своїй масі капітулювало перед нею, здалося, продовжує споживати її так, наче нічого не відбувається, тим самим беручи участь у руйнуванні власної мови, культури, цивілізації. Нам розгортають цілі нові ідеології нового патріотизму, коли русифікатори маніпулюють російськомовними патріотами України, які віддають свої життя на Сході, що, мовляв, через те, що ці люди говорять російською мовою, нам треба відмовитися від української. Я ніколи не чув такого від бійців, яких так використовують. Нам кажуть, що тепер все нормально, – коли для 67 % населення в Україні рідна мова є українська, а 10 найпопулярніших радіостанцій України передають 4,6 % пісень українською мовою. Це ніби все в порядку.

Юрій Шевельов писав, що нації в історії людства зазнавали військових поразок. Це далеко не обов'язково закінчувалося їхнім зникненням, скажімо, Стародавня Греція, Римська Імперія. Натомість, поразка у війні цивілізаційній з Московією, може призвести до зникнення українців як народу і цивілізації з карти світу.

Записала Галина Палажій